

Слађана АНЂЕЛКОВИЋ, Славољуб ЈОВАНОВИЋ

НАСТАВА ЗЕМЉОПИСА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ*

Апстракт: У раду се са историјског, педагошког и методичко-дидактичког аспекта сагледава настава земљописа у основним школама у Србији у XIX веку. Сматрамо да ће проучавање ове теме допринети богаћењу историјских и педагошко-дидактичких сазнања о настани земљописа као претечи савремене наставе географије у основној школи, као и расветљавању педогољпо познатих чињеница из историје развоја наставе земљописа у основној школи, као и школе и просвете у Србији. Дескриптивним проучавањем грађе из примарних и секундарних извора и теоријском анализом проблема наставе разматрају се централна питања рада: заступљеност наставног предмета земљопис у плановима и програмима, циљеви и задаци предмета, организација наставе, средства, методе, уџбеници, извештаји надзорника о стању наставе земљописа у основним школама. Сазнања до којих смо дошли покушали смо да сагледамо у контексту значења које имају за разумевање и креирање савремене концепције географске наставе у основној школи.

Кључне речи: настава, земљопис, основна школа, историјски приступ

Увод

Српски народ је у XIX веку живео на веома шпроком географском подручју, у оквиру различитих држава. Друштвене и економске прилике Срба северно од Саве и Дунава знатно су се разликовале од оних под којима су живели Срби у Отоманској империји. Најбоље услове за развој просвете и школства имали су Срби у Хабзбуршкој монархији, касније Аустријској монархији. С друге стране, материјалне, културне и просветне прилике у Јужној и Старој Србији су биле веома лоше, што је оставило трага и на школски систем и извођење наставе. Велике разлике у културним и просветним приликама под аустријском и турском влашћу, неједнаки планови и програми, коришћење различитих уџбеника, удаљеност од

* Рад је настао у оквиру пројекта: *Модели проценивања и стандардизације унапређивања квалитета образовања у Србији*, (179060) и (176008), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

великих школских и културних центара, сиромаштво локалних заједница и велика неписменост утицали су на цео систем школовања па и на основне школе. Развој просвете, а самим тим и наставе земљописа, одвијао се у XIX веку у сложеним политичким, друштвено-економским и културним приликама. Хатишерифом од 8. октобра 1830. године Србија је призната као аутономна кнежевина са унутрашњом самоуправом, чиме је омогућен и итезивнији рад на шпрењу школске мреже, писмености и културе. Донет је одређен број школских званичних аката и законских докумената који су допринели извесном решавању нагомиланих проблема у школству. Крајеви ослобођени после српско-турског рата 1876–1878. године (нишки, врањски, пиротски и топлички округ) постали су део јединствене управе и школске организације. Чињеница је да су Срби, и поред свих поробљавања и притисака, очували своју националну и историјску свест. Најважнији механизам за очување националне свести, поред државне традиције и цркве, јесте школа, а у оквпру ње настава веронауке, српског језика, историје, земљописа.

*Земљопис у наставним плановима и програмима
за основну школу у XIX веку*

Први званични план и програм за основне школе, под именом *Назначеније учебни предмета који се у школама нормалним за прво и друго течање школско предавања имају* донет је 11. августа 1838. Те године основне школе добијају нови назив – нормалне школе, градиво појединих предмета је проширено, а уведени су и нови предмети: национална историја и немачки језик. У програму је приметно одсуство природних наука, што је одраз времена у којем је настао. У циљу помоћи учитељима у реализацији програма Стефан Стефановић Тенка је написао и *Настављеније учитељима правителствени и обществени школа у Књажевству Србији*. То је прво упутство за извођење наставе, које је било од велике користи учитељима. Иако се упутствима много учинило у циљу побољшања квалитета и организације наставе, сама реализација програма је пропраћена бројним потешкоћама. Недовољна, али и различита стручна спрема учитеља, недостатак уџбеника за основне школе, различити материјални услови у градским и сеоским срединама били су главни отежавајући разлози у примени плана и програма. По овом плану, у првом и другом разреду изучавао се предмет под називом *йочейна стварна настава* у оквиру којег су ученици стицали знања о предметима и појавама из непосредне стварности пре систематског изучавања земљописа, јестаственице и историје. „Кад су у основу школу уведени стварни предмети јестаственица, земљопис, историја, појавило се доста проблема око избора садржаја, посебно његовог обима и дубине, али и метода рада. Овакво стање је навело педагоге да би пре систематског учења јестаственице, земљописа и историје, требало са децом радити

на упознавању предмета и појава из њихове најближе околине, што би им омогућило да упознају неке основне елементе стварности у којој живе. Та би им знања помогла да успешно усвајају систематске садржаје стварних наставних предмета. Тако је настао нови наставни предмет: Почетна стварна настава.¹ У овом предмету је прави смисао добило начело завичајности и интеграције, али су наставници веома мало правили корелације између предмета (историја, земљопис, јестаственица), као и између садржаја у оквиру самог предмета. Учило се напамет, без разумевања, па ни овако добро осмишљен предмет није извршио своју основну функцију – да припреми ђаке за изучавање земљописа, историје и јестаственице.

Општи школски закон у Србији донет је 23. септембра 1844. године под именом *Устројеније јавној училишној наставленија*. Устројенијем је прецизиран садржај наставе, али није прецизиран број часова за сваки предмет. На основу закона израђен је наставни план и програм (унутство) 24. октобра 1844. под називом *Наставленије у смотренију учебних предмета*, које је израдио Јован Стерија Поповић. Унутство је рађено по немачким узорима, с тежњом да се осавремени настава. У мушким школама се по овом наставном плану први нут изучавао земљопис, и то у првом полугођу трећег разреда под називом: *први почеци из числителној и јестастивеној земљописанија*, у другом полугођу: *из земљописанија познавања европских држава по земљовиду*. У четвртном разреду, у првом полугођу изучавали су се садржаји из земљописа под називом: *из земљописанија: о турском царству уобшће*, а у другом полугођу: *из земљописанија о Србији на особ*.² *Наставленије за учишеле основних училишта* садржи две врсте унутстава: опште дидактичко унутство и специјална предметна методичка унутства. Пошто се земљопис први нут проучавао као самостални предмет, утолико су ова унутства била кориснија за наставнике који су се сусрели са новим садржајима и методичким унутствима за извођење наставе.³ Принципи од познатог ка непознатом, од ближег ка даљем, од очигледног ка апстрактном постају водећи у земљопису. „Толкујући нпр. о мору, он ће их питати, јесу ли видели реку или језеро, и по овом ће поњатије постепено до мора довести“.⁴ У препорукама се од наставника тражило да наставу изводе уз помоћ средстава (карте, глобус, слика), али и тако што ће ученике изводити кад је год то могуће у природу или на излете где ће моћи непосредно да посматрају објекте. У Параћину је септембра 1845. године отворена прва женска школа. Уредбом *Устројеније девојачки училишта*, 3. јула 1846, одређен је циљ, задатак, организација и садржина ових школа. За девојачке школе није било посебног плана и програма, али је ниво образовања у односу на мушке школе био нижи, јер у њима нису предавани предмети граматика, земљопис, историја и стилистика.

1 *Педагошка енциклопедија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1989, стр. 203.

2 С. Вунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, Београд: Педагошки музеј, 1970.

3 *Исто*.

4 *Исто*, стр. 34.

Наставним планом и програмом *Расположеније предмета који се у основним училиштима предају по разредима и полугодјима* од 30. јула 1850, уводи се предмет *прва знања* у основне школе. Нови предмет је обухватао садржаје из природних наука, али и земљописа и то: садржаје о Богу, о човеку, о времену, о небеским телима, о ваздушним појавама, о земљи и земљопису, о царствима природе, изложена је кратка српска историја и кратка српска граматика.⁵ Као главни педагошки, методичко-дидактички прпручник за рад у основним школама служило је *Педагогично-методично наставленије за учишћеље основних школа* Милована Спасића из 1855. године. У делу књиге под насловом *Расположеније учебни предмета* посебна се пажња посвећује предмету *прва знања*, у оквиру којег су се изучавали и садржаји из земљописа. Увођењем овог предмета у наставу почела је борба против догматизма и сујеверја, који су били веома присутни у Србији. Због тога *прва знања* имају још већи значај. Међутим, иако је овај предмет имао велику улогу у продору садржаја из реалних предмета у основне школе, сам методички поступак изучавања *првих знања* је био застарео. Садржаји су се учили напамет, парцијално, без реда, без стварања веза између садржаја. У плану из 1850. године није био прецизипран број недељних часова по предметима. Садржаји су се изучавали по реду који је био назначен у уџбенику. По овом наставном плану земљопис се изучавао као посебан наставни предмет и то у трећем разреду у првом полугођу: *основи математичкој и физичкој земљописанија у ишћањима и одговори-ма са ујошребљењем земљовида*, у другом полугођу: *основи грађанској земљописанија са ујошребљењем земљовида*; у четвртном разреду у првом полугођу: *из земљописанија о Србији* и у другом полугођу: *из земљописанија: о европејској Турској*.⁶ Сами називи предмета су унућивали на врсту садржаја који су обрађивани. Обим и врста садржаја нису били у складу са узрастним карактеристикама ученика.

Законом о устројству основних школа од 11. септембра 1863. године створени су повољнији услови за даљи развој основних школа. Овај закон је дефинисао основне школе као „почетне народне школе“ које трају у селима три, а у варошима четпри године. Законом је регулисано и питање уписа ученика, квалификација учитеља, издржавање школе. Женске основне школе су, овим законом, изједначене са мушким, што представља почетак изградње јединствене основне школе. Према наставном плану под називом *Ред предмета који ће се по разредима и итечајима, имати предавати у основним женским школама*, који је донет 18. августа 1865. у трећем разреду се изучавао: *земљопис математички и природни*, у четвртном: *земљопис Србије са мајом* и *земљопис европске Турске*, као и у мушким школама.

Наставни план који су израдили Милан Ђ. Миличевић и Милорад Шапчанин, под називом *Распоред предмета за мушке и женске основне*

5 С. Ђунковић, *н. г.*

6 *Исто.*

школе и уџуџиством како ће се предавати, од 17. септембра 1871. године, прецизирао је садржаје из земљописа који су се изучавали по разредима. У другом разреду у првом полугођу у оквпру предмета *познавање домовине и света* изучавали су се садржаји који су били основа за даље стицање знања из земљописа у старијим разредима: о школи, месту и његовој околини; о странама света; о годишњим добима; о ваздушним појавама. У другом полугођу се настављало са изучавањем земљописних садржаја у оквпру *познавања домовине и света*: срез или варош и округ, занати, трговина, пољски радови, сточарство, обичаји, Земља, Месец, Сунце и звезде. У трећем разреду се изучавао *земљопис Србије с погледом на све српске области*; у другом полугођу *земљопис: земљопис Турске*. У четвртном разреду се у првом полугођу изучавао *земљопис: земљопис математички, физички земљопис и пољопривредни земљопис Европе*, а у другом полугођу *земљопис: продужење онога из зимње шечаја и пољопривредни земљопис осталих делова света*.⁷ Уз овај наставни план издата су и унутства за извођење земљописне наставе којима су потенцирани принципи очигледности и поступности у реализацији наставе. И поред великог доприноса који су унутства имала у побољшању организације и методичког обликовања наставе, из прегледа садржаја земљописа се уочава да су садржаји не само преобимни већ и у нескладу са способностима и могућностима деце основношколског узраста, што је довело до формализма и учења напамет без разумевања, на шта нам указују и извештаји надзорника. Један од разлога оваквом стању је и лоша методичко-дидактичка спрема учитеља за извођење ове наставе, мањак или потпуни недостатак уџбеника, одсуство средстава и карата за рад. Средства, ако их је и било, коришћена су лоше. Сама реализација наставе земљописа у основним школама је била врло лоша и њу су пратили велики проблеми. Учило се напамет, без објашњавања и повезивања садржаја, научна систематика је била још увек јака, а о очигледној настави скоро да није било ни речи. Стога су *Уџуџиства* била чак и испред времена у којем су настала, инсистирајући на очигледној настави и активности ученика у реализацији садржаја из земљописа.

Законом о основним школама од 31. децембра 1882. године прописани су предмети који су се изучавали у основним школама. Новаковићевим законом, који је добио име по министру Стојану Новаковићу, продужило се трајање основне школе са четири на шест година (четпри разреда су чинила нижу основну школу, пети и шести вишу основну школу). У нижим мушким и женским основним школама земљопис се изучавао заједно са историјом, и то у другом и трећем разреду, са по два часа недељно, и у четвртном са по три часа. У вишим основним школама земљопис се изучавао самостално у петом и шестом разреду са по два часа. У другом разреду изучавао се *завичајни земљопис*; у трећем: *земљопис Србије*; у четвртном: *српске земље*, Стара Србија, Македонија, Црна Гора, Далмација, Истра, Хрватска, Словенија, Срем, Банат и Бачка и Балканско по-

7 Исто.

луострво (општи део), Бугарска, источна Румунија, Турска и Грчка; у петом: *ојшњи земљопис и Европа, ојшњи преглед, српске земље и Балканско полуострво*, Аустро-Угарска, Румунија, Холаидија, Немачка, Белгија, Француска, Швајцарска, Италија, Шпанија, Португалија, Русија, Шведска и Норвешка, Данска и Велика Британија; у шестом: *ваневројски континенти* – Азија општи преглед, Кина, Јапан, Персија, Сибпр, Туркестан, турске земље у Азији, Индија и Сундска острва, Африка, Мисир, Тунис, Триполис, Мароко, Алжир и Каплаид, Северна Америка, Јужна Америка општи преглед, Перу, Бразилија, Чиле, Аргентина и Гуана, Аустралија, и на крају *математичка географија*. Из прегледа садржаја се може закључити да су они били преобимни за ученике основних школа и у нескладу са њиховим способностима. Због недостатка карата и глобуса садржаји су се учили напамет и брзо су се заборављали. У *Предлоју за нову уредбу о Српским народним школама у Аустро-Угарској* посебно се инсистирало на посматрању околине, „јер све то земљописно знање што га ученик стекне посматрајући своју околину служи као основа за изучавање целе земље. Ако се околина добро не позна и то самосталним посматрањем свну земљописних елемената, који се у њој налазе: брега, равнице, долине, потока, реке, онда се не може разумети оно што је даље од те околине и што ученик не може посматрати. Ако ученик не упозна добро реку, поток, брег, и све земљишне прилике своје околине, онда он није способан да створи себи слику о реци, потоку и земљишним приликама у даљим пределима.“⁸

Новим наставним планом и програмом од 11. новембра 1891. земљопис се изучавао са три часа у другом, трећем и четвртном разреду мушких школа, са три часа у другом и трећем разреду и два часа у четвртном разреду женских школа, чиме је повећан број часова земљописа из претходног периода. Уз нови план издата су и *Учџбџива за вршење програма за нижу основну школу*, у којима се истицало да су земљопис и јестаственица предмети у основној школи преко чијих се садржаја добија највише знања потребних за живот.

Нови план и програм донет је 20. септембра 1899. године. Овај план је садржао свега девет предмета, заједно са новоуведеним ручним радом, чиме је учињена редукација наставне грађе. По овом плану земљопис са српском историјом изучаван је у трећем разреду са три часа и у четвртном са четпри часа недељно. Циљ наставе земљописа за основну школу, према овом плану, био је познавање своје отаџбине, уже и шире, и буђење љубави према њој. У првом и другом разреду садржаји из земљописа су се изучавали *уз вежбање у јосмајрању, мишљењу и јоворењу*. Оријентација, цртање плана школе, дворишта и ближе околине на табли, били су припрема за разумевање и коришћење карте. У трећем разреду, уз понављање и систематизацију појмова добијених у другом разреду, настављало се са посматрањем околине и упознавањем ученика са знацима за равницу,

8 *Просветни гласник*, 1880, стр. 375.

брежуљак, брда, планине, реке, места становања. Затим се прелазило на упознавање речног слива у околини. Уз ове садржаје, ученици су се упознавали са производима, становништвом, занимањима, познатим местима, нутевима. „У трећем разреду су се изучавали сливови, почевши од ближих ка даљим: слив Саве, Дунава, Тимока, Нишаве, Јужне Мораве, Западне Мораве, Велике Мораве, Колубаре и Дрине; подела Краљевине Србије по реци Морави, на источну, западну и јужну, с називима и кратким описом појединих покрајина, грб, застава, управне власти. У четвртном разреду изучавали су се следећи садржаји: Краљевина Србија у целини, с опширнијим излагањем утицаја једног земљописног предмета на други, обележавање округа, опшпрније проучавање појединих покрајина и округа, производи, лековите воде, становништво, обичаји, занимања, храна, одело и умотворине, историјска места, манастири, главна индустријска предузећа, саобраћајна средства, преглед главнијих планина у источној, западној и јужној Србији, преглед важнијих река и њихових притока с поређењем по правцу протезања, родности и насељености њихових долина и по броју села и градова у њима, опис и укупан преглед граница Србије, њен положај, величина и облик протезања с кратким описом и цртањем свих српских земаља, положај Србије на глобу.“⁹ Новина овог програма је била у томе што се са 15 округа који су проучавани у трећем разреду прешло на поделу Србије на девет сливова, у циљу поједностављења наставе. Међутим, на терену, по школама, долазило је до проблема у реализацији земљописне наставе по сливовима, јер учитељи нису били добро оспособљени за рад по новом начелу нити су писци уџбеника поштовали нови захтев. Успех из овог предмета је по школама био све слабији, а потврду таквог стања налазимо у извештају надзорника: „Познавање домовине предаје се нутем земљописне наставе веома лоше у већини основних школа. Све се предаје по програму, али се не предаје методом који је за овај предмет признат као најбољи. Већина ствари, или управо све које нису у најнепосреднијој школској околини, учи се напамет, онако по казивању. Нити је изложено у околину, нити је што посматрано.“¹⁰

Током XIX века садржаји из земљописа су се предавали заједно са историјским садржајима, што представља логичну везу која постоји међу овим предметима и данас. Упознавање непосредне околине, упознавање територије своје земље итекако утиче на разумевање историјских догађаја, као и откривање узрочно-последичних веза међу појавама, процесима и догађајима. Васпитни значај ове корелације огледа се у буђењу осећања припадности, патриотизма и националне свести. У основи, поред историје, земљопис је био повезан и са јестаственицом. П. Марковић је у делу *Меџодички рад у нашој основној школи* (1895) говорио о тој вези: „Предавањем јестаственице у вези са земљописом Србије и српских земаља, не само да се земљописна настава гради занимљивом и лакшом, но се још

9 *Просвејтни иласник*, 1899, стр. 683.

10 *Просвејтни иласник*, 1886, стр. 769.

развија и љубав према српској земљи и српском роду. Јер тек кад се упозна земљиште Србије и српских земаља, заједно с целим животом на њему (биљкама, животињама, минералима), постаје само знање о земљишту примамљивије, а земља милија.¹¹ При организовању наставе земљописа морало се водити рачуна и о избору садржаја, као и о редоследу којим се садржај презентовао с обзиром на узраст и способности ученика. „С оним ваља да се започне, што је најлакше, или што припрема разумевање другога; писменост ваља свему другом да предходи: земљопис историји, зоологија ботаници, а ова минерологији“.¹² Циљ наставе земљописа није био само усвајање знања и чињеница из те области, већ је био много шпри. Пре свега, имао је васпитни карактер. Упознајући се са домовином, код деце се развијала свест о националном и државном јединству. Иако су у плановима за основне школе у XIX веку доминирали предмети српски језик и историја, што је и било неопходно и потребно у циљу очувања националне свести и патриотизма, значај реалних предмета, међу њима и земљописа, и њихова заступљеност у систему основношколске наставе се повећавао, што је осликавало и потребу друштва за бржим развојем индустрије, пољопривреде и занатства.

Методичко-дидактичка концепција наставе земљописа

Јован Миодраговић је у делу *Припрема за рад у основној школи* разматрао проблем методичко-дидактичке концепције земљописа. Према овом аутору, садржаји из земљописа су се изучавали у првом и другом разреду у оквру предмета: *прва знања, очигледна настава и познавања места и околине*. У трећем разреду земљопис се изучавао као засебан предмет по систему концентричних кругова „најпре место, па оида околина, па онда отаџбина, па земље око ње, па тако даље, док се не изучи цела земљина кугла, с оним што се види над њом“.¹³ Аутор је инсистирао на томе да се у настави користи принцип очигледности, као и очигледна средства. Залагао се за извођење овог земљописа ван просторија школе, у околини школе, у природи, истичући при том важност излета и земљописних екскурзија као незамењивих облика рада у изучавању земљописних садржаја. Цртање је у овом предмету имало велику важност, јер оно је, по Миодраговићу, представљало припрему за цртање и коришћење карте и усвајање садржаја који се не могу непосредно посматрати. Цртежи су служили и као очигледно средство у изучавању садржаја о далеким земљама,

11 П. Марковић, *Методички рад у нашој основној школи, за учитеље и оне који се спремају за њо, св. 1. Методика Јесинственице и Познавање човека*. Ниш: Прва нишка штампарија Ж. Радовановића, 1895, стр. 54.

12 Ј. Миодраговић, „Др Јосиф Панчић као педагог. Један прилог историји васпитања у Срба“, *Летопис Мајице српске*, 164 (4), 1890, стр. 64.

13 Ј. Миодраговић, „Припрема за рад у основној школи“, *Просветни Гласник*, 5, 1897, стр. 331.

географским појавама и процесима. Методички поступак цртања у настави земљописа се састојао у следећем: прво су цртане границе земље која се изучава, затим су се учртавале планине и реке, тако што је наставник прво цртао на табли објашњавајући цртеж, а ученици су затим цртали у својим свескама.¹⁴ И поред постојања методичког унутства за предавање земљописа, велики број наставника је правио грешке у цртању и одређивању положаја или страна света, што се одражавало на стварање нејасне слике о ономе што се цртало и изучавало. Миодраговић је био и против употребе непознатих речи и израза без претходног објашњења њиховог значења (клима, рељеф, слив), јер је то доводило до формализма у настави. Узрок неуспеху у предавању овог предмета није био само у лошем наставном поступку и методу већ и у невештом избору наставног градива, лошој корелацији са другим предметима, преобимном садржају, као и лошој методичко-дидактичкој оспособљености наставника земљописа.

*Извештаји надзорника о стању наставе земљописа
у основним школама*

У извештајима надзорника можемо пронаћи велики број података о стању школа и наставе у Србији у XIX веку. Извештаји представљају извор од изузетног значаја не само за сагледавање постојећег стања већ служе и као покретачи промена и реформи у настави појединих предмета. Да би се постигла што боља објективност у оцењивању, за надзорнике су бирани истакнути педагози и учитељи који су се својим педагошким и методичким радом на теоријском или практичном плану већ доказали. У извештајима налазимо податке о стручној спреми учитеља, материјалним проблемима школа, методама рада, средствима, уџбеницима из земљописа. Једна од највећих мана у извођењу наставе земљописа тога доба је било механичко учење садржаја (диктирање и учење напамет, наопако показивање тока река, тешкоће при цртању мапа). Деца су цртала мапе, али нису умела да објасне оно што је нацртано, што је доводило до учења напамет и неразумевања садржаја. Надзорник Лазаревић је прегледао 15 школа у Јагодини и срезовима беличком и левачком и оценио рад 32 наставника. „Досадно је слушати оно набрајање прозора и врата учионице и како се који зид зове. Поступност је потреба, треба говорити и о учионици, али исто тако треба поступно, навикавањем деце на посматрање и из других предмета, упознати их с околином, шта ће се постићи чешћим излагањем и лепим објашњењем. Говорити у другом разреду о постојању кише, снега, грмљавине итд. чини ми се да је рано, а често се то сасвим погрешно и објашњава.“¹⁵ У трећем разреду су се понављале грешке, јер се инсистирало на читању карата и набрајању „надлежатељства“ у варо-

14 *Исто.*

15 *Просветни гласник*, 1887, стр. 715.

шима без посматрања и упознавања околине. „У неколико школа рађена је карта појединих округа, па оида карта Шумадије, источне јужне и западне Србије и целе Краљевине Србије. Ту се пореде окрузи по величини, знају се и без карте реке и планине, положај једног округа према другим, границе њихове. У четвртном разреду још је горе, него у трећем. Врло је мален број школа у коме је овај предмет предаван како треба.“¹⁶

Спира Станишић је у извештају о настави земљописа у врањском округу приметио да учитељи предмету *познавање околине*, који се изучавао у другом разреду нису придавали важност, несхватајући да је тај предмет представљао, у ствари, основу за даљу наставу земљописа. Ученици су напамет учили околину места, без извођења из учионице „а физички се земљопис мора највећим делом у слободној природи изучавати. Тек таква настава ће бити стварна, ако ђак види у својој околини стране света, ако позна шта је брег, планина, равница, река итд. Ако се овај предмет изучава само у школи без прприоде, онда ће ученици из овог предмета запамтити гомилу речи без стварног разумевања. Зато ваља кад год време дозволи, ради овог предмета, изводити ученике у околину и ту им показивати из околине оно што су у тој околини из тог предмета находили. Ако, пак, тих предмета нема у близини ученике треба водити у излете где ће моћи да посматрају предмете.“¹⁷ Он је критиковао програм земљописа, посебно за други разред, за који је констатовао да је преопширан и да је потребно да се избаце садржаји из космографије, о Сунцу и Месецу. Сунце је, према Станишићу, требало помињати само код објашњавања страна света. У извештају се похваљује повезано изучавање садржаја из историје и земљописа у трећем разреду. „Требало би написати ручну књигу за учитеље, јер ако би се оставило да они сами спремају грађу из овог предмета, држнм да би био приличан број наставника, који би својом невештином осакатили наставу у овом предмету, јер и сада док земљопис са историјом није спојен има грдних погрешака.“¹⁸

У извештају Јоксима Марковића о стању наставе земљописа у округу београдском наилазимо на оштру критику стања у основним школама. Посебна пажња је посвећена расправи о средствима која су се користила у земљопису. У четвртном разреду се изучавало Балканско полуострво и све српске земље, али Карићева карта Балканског полуострва, која је била у употреби, није обухватала српске земље које су ван полуострва. Због тога је надзорник тражио израду карте којом би се обухватиле територије свих српских земаља. Марковић у извештају каже да су програмом земљописа за четврти разред обухваћене српске земље и Балканско полуострво, али да се при обради ових садржаја не користе карте тих земаља, „стога многа деца знају боље о Елпру, Тесали Грчкој и Албанији, него о извес-

16 *Истѝо.*

17 *Истѝо*, стр. 830.

18 *Истѝо*, стр. 831.

ним српским земљама“.¹⁹ Јован Миодраговић је у свом извештају о стању наставе у алексиначким основним школама за 1887/88. годину замерао наставницима што се земљопис не изучава више кроз путовања и шетње, већ се инсистирало на памћењу чињеница. „Земљопису се поставља темељ у другом разреду и на основу тог знања треба да се схвата и разумева оно што по програму долази у трећем и четвртном разреду. Но, у другом разреду се греша највише. Место најтачнијег и најфинијег оријентирања у уском завичају своме, о свима земљописним предметима који се налазе у том иростору и то све у свези са цртањем – претвори се земљопис још у другом разреду у неке апстрактне дефиниције.“²⁰ Миливоје Симић, професор Београдске ниже гимназије у извештају се залагао за растерећење ирограма земљописа. У трећем разреду, ирема Симићу, требало је да се изучава: иреглед целе Србије, границе, распоред планина и река, а сви остали садржаји требало је да се изоставе. За четврти разред би програм требало да остане исти, али да се промени редослед изучавања садржаја на следећи начин: граница и величина, затим најважније планине, највеће реке, разлике у клими у појединим српским областима, вера, језик. Симић је био иротив целокупног програма за пети и шести разред и сматрао је да би требало поново да се напише ирограм и да се израде добре карте.²¹ Јаков Големовић у извештају за 1886/87. годипу истиче да су ученици превише везани за карту и да се без ње не могу оријентисати. Такође, ирема њему, велике гешке су се иравиле у цртању карата, јер је мали број деце у основним школама био способан да нацрта карту, као и да пореди округе и државе. Знања су била неповезана и површна, а ескурзије нису извођене.²² Из извештаја надзорника добијамо ираву слику стања земљописне наставе у школама у Србији у XIX веку. Иако су данас наирављени крупни кораци у осавремењавању наставе географије, уочава се да многи описани ироблеми и даље постоје (формализам, фрагментираност знања, немогућност употребе усвојених знања у свакодневним ситуацијама), што иредставља изазов за младе истраживаче и иноваторе наставне праксе.

*Земљописна наставна средства у основним школама
у XIX веку*

Једна од најчешћих грешака у предавању земљописа је била у непознавању могућности и начина коришћења наставних средстава. Као најважнија средства у земљописној настави наводе се земљописни објекти, модели, рељефи, слике, карте, атласи, збирке природних и других предмета, географска средства, атлас, уџбеник. Највише пробле-

19 *Просвејни иласник*, 1885, стр. 221.

20 *Просвејни иласник*, 1888, стр. 650.

21 *Просвејни иласник*, 1888.

22 *Просвејни иласник*, 1887.

ма је проистекло из недостатка очигледних средстава или, ако их је и било нешто мало у школама, јављали су се проблеми у вези са начином њихове примене. Први пут су код нас почеле да се користе мапе, према тадашњем програму земљописа израђене у државној литографији, (без боја, црним штампарским мастилом, претрпане именима, нечитке, малог формата – израда Дежарден). Глобус је више био украс него наставно средство, а неме карте су се користиле само за време испита и то као средство за вежбање памћења. Мапа Кнежевине Србије се користила у трећем разреду. На њој је Србија била подељена на 17 округа, а сваки округ је био обојен различитом бојом. У дну мапе су била исписана имена округа са срезовима. Ова карта је значајна, јер су се на њој први пут користили картографски знаци. У четвртном разреду су се користиле мапе Балканског полуострва, од Карића и Никетића, а касније и етнографске мапе Старе Србије и Македоније. У земунској основној школи школске 1884/85. године била је једна земљописна карта Европе и две Аустроугарског царства, као и деветнаест слика из Старог завета. За четврти разред био је обезбеђен већи број земљописних карата, два велика и један мали планиглоб, три карте Европе, две карте аустроугарске државе, једна карта Србије, две карте Палестине, као и Африке, Америке и Аустралије, два глобуса и један телуријум. С. Станишић²³ наводи наставна средства која су се користила у настави земљописа. У четвртном разреду су употребљаване карте Балканског полуострва, од Карића или Никетића. Ове карте, као и карте Марковића, биле су без јасне поделе срезова и са доста детаља. Велики број разреда је добио и етнографске мапе Старе Србије и Македоније, али су више служиле за украс и нису имале употребну вредност, јер су и рађене више за ваншколску употребу.

Многи педагози²⁴ су истицали значај екскурзије у реализацији наставе земљописа. „Наставник земљописа ће својим ученицима показати како се по сунчеву положају одређују главне и споредне стране света, питаће их, затим, на којој страни света лежи какво село у околини, црква или какво дрво, затим ће им показати и објаснити компас и тражити од њих да одреде положај каквога предмета. Ваља скренути пажњу ученика на ток река и потока и позвати их да одреде према томе правац и нагиб земљишта. Корист од овакве практичне земљописне наставе ученици се науче оријентисати, пажљиво посматрати и добијати правилне појмове о многим стварима о којима су у школама само слушали.“²⁵

23 *Учишћељ*, 1893–94.

24 Ј. Миодраговић, „Припрема за рад у осповној школи“, стр. 330–336; П. Марковић, *н. г.*; Д. Поповић, *Рад у школи (методика) за ученике учишћељских школа и учишћеље основних школа – по Карлу Керу*, Београд: Државна штампарија, 1872.

25 *Наставник*, 1891, стр. 353.

Уџбеници земљописа за основне школе у XIX веку

Увођење земљописних садржаја у букваре и читанке било је условљено променама у друштвеној и економској сфери, образовној политици, као и потребом појединца да што боље упозна своју околину. У Буквару Захарија Орфелина из 1767. године, поред текстова који су имали религијску тематику, налазе се и садржаји о времену, историји, земљопису, као и методичка упутства о начипу коришћења Буквара. У читанци *Мала читанка о начипу коришћења Буквара*. У читанци *Мала читанка о начипу коришћења Буквара* у начелно израженије младежи у нашим нормалним школама Књажевства Србије, која је издата 1839, нашли су се и садржаји из земљописа. У ирвој половини XIX века писци уџбеника су ирвенствено били Срби из Аустро-Угарске, школовани у познатим центрима широм Европе. Дуго су уџбеници из Србије и Аустро-Угарске у јужне српске области иреношени ради уједначавања образовања Срба који су живели у различитим системима. Милован Спасић је 1845. издао *Земљописаније целој свеџа*, да би 1848. изашао уџбеник *Земљописаније за III разред основни школа* (основи математичке и физичке географије). Исти аутор је објавио и *Јестивено земљописаније* 1853. године. *Мали земљопис Књажевства Србије и Турској царства у Европи* урадио је 1859. Јован Гавриловић. Временом је дошло до увођења нових иредмета, ирерасподеле садржаја, као и до повећања њиховог обима. То је био и разлог што су настали нови уџбеници. Јован Драгашевић је 1871. издао *Земљопис Србије и Турске за основне српске школе*, а Петар Никетић *Земљопис ошчасивеница за друи разред основне школе*, као и *Земљопис Краљевине Србије за трећи разред основне школе*, који је објављен 1883, и *Земљопис српских земаља и Балканској полуострва за четврти разред основне школе*, 1884. године. *Земљопис Краљевине Србије за III разред основних школа* написао је 1885. Владимир Карић. Он је написао и *Мали земљопис за основне школе у Ошманској царевини*. Димитрије Соколовић је издао више уџбеника из земљописа: *Земљопис српских земаља и Балканској полуострва за ученике IV разреда основне школе* и *Земљопис Краљевине Србије по речним сливовима са живојописом и картама речних сливова и лејим сликама за ученике III разреда основне школе* из 1899. године, *Земљопис Краљевине Србије и српских земаља за ученике четвртој разреда основне школе*. Петар Шрепловић је написао *Земљопис за четврти разред основне школе*.

Ако је крајем XIX века циљ наставе земљописа у основној школи био „да српска деца упознају где је који крај и шта има у њему; да разумеју зашто је то такво, а не другачије и да заволе те делове своје уже и шире домовине“²⁶, поставља се питање колико су уџбеници тог времена могли да допринесу остваривању овог циља. Уџбеници су били пуни детаља, података које је требало научити напамет без разумевања. Скоро да није било уџбеника који је изашао а да није два или више пута враћан на дораду и сређивање. Ово само показује да је Просветни савет проблему квалитета уџбеника по-

26 *Просветни иласник*, 1901.

свећивао велику пажњу, што је, наравно, крајем века већ резултирало брзим побољшањем броја и квалитета земљописне уџбеничке литературе.

Закључак

Савремена настава географије није само збир развојних, неповезаних појединости из ове области, него је изграђена на темељу њеног историјског развоја и резултата у нашем времену. Земљопис је од увођења у основне школе Србије па све до краја XIX века доживео многе иромене, пре свега у погледу функције, садржаја и метода рада. Посебна вредност од увођења земљописа у основне школе тога времена је у потискивању идеалистичког и догматистичког погледа на свет, који је дуго ограничавао и спутавао наставу тога времена. Ретко је који иредмет у основношколској настави у XIX веку имао овакву велику мисију у превазилажењу догми, празноверица и јачању научног погледа на свет, али и развијању патриотизма и јачању националне свести ученика. Из прегледа извештаја надзорника, анализом планова и програма, организације наставе, метода и средстава рада, утврдили смо да се земљопис у основним школама иредавао веома слабо, да су ирограми били иреобимни, да се учило напамет, без употребе средстава или излазака на терен, без добрих уџбеника и ириручника за учитеље, са кадром који није поседовао задовољавајуће методичко-дидактичко знање и вештине за извођење овог предмета. И поред ових недостатака, значајно је нагласити да су уџбеници, посебно последњих деценија XIX века, доживели велику експанзију, како у квалитету тако и у квалитету.

Извори и лијературу

1. Аксентијевић, Б. (1967): *Школе у Београду пре 100 година (1860–1870)*, Београд: Педагошки музеј.
2. Вајнберг, А. (1891): *Ученичке екскурзије и њихов значај за наставу и васпитање школске омладине*, Наставник, 2 (1–4), стр. 346–355.
3. Ђорђевић, Ж. (1950): *Школе и просвета у Србији 1700–1850*, Београд: Знање
4. Записник Главног просветног савета, (1885): *Просветни гласник*, 5–6, стр. 129–145.
5. Извештаји надзорника основних школа за школску 1886–87. школску годину, Извештај Г. Лазаревића професора и дпектора у школама вароши у Јагодини и срезовима Беличком и Левачком округа Јагодинскога, (1887), *Просветни гласник*, 19, стр. 714–719.
6. Извештаји надзорника основних школа за 1886–1887. школску годину, Извештај школског надзорника Спире Станишића о школама у Врањском округу, (1887), *Просветни гласник*, 22, стр. 829–838.

7. Извештај школских надзорника о испитима у основним школама за 1883–1884. годину, Извештај школског надзорника Јоксима Марковића о испитима у округу Београдском, (1885), *Просвећени иласник*, 7–8, стр. 219–236.
8. Извештаји школских надзорника о испитима у основним школама за 1883–1884. школску годину. Извештај Миленка Марковића о основним школама у округу Алексиначком, (1885), *Просвећени иласник*, 3–4, стр. 92–98.
9. Извештаји школских надзорника о испитима у основним школама за 1884–85. школску годину, Извештај Јоксима Ст. Марковића о испитима у срезovima: Млавском, Моравском и Пожаревачком у округу Пожаревачком, (1886), *Просвећени иласник*, 5, стр. 167–183.
10. Извештаји школских надзорника о испитима у основним школама за 1886–87. школску годину, Извештај надзорника основних школа Туре Врбовца о школама у Рудничком округу, (1887), *Просвећени иласник*, 19, стр. 704–723.
11. Извештај надзорника основних школа Јакова Големовића о школама о срезу Темнићком округа Јагодинскога, (1887), *Просвећени иласник*, 21, стр. 796–808.
12. Извештаји надзорника основних школа за 1887–1888. школску годину, Извештај Јована Миодраговића, управитеља нишке учитељске школе о школама у Алексиначком округу, (1888), *Просвећени иласник*, 1–24, стр. 649–665.
13. Марковић, П. (1895): *Методички рад у нашој основној школи, за учитеље и оне који се сиремају за њо, св. 1. Методика Јесџасџвенице и Познавање човека*, Ниш: Прва нишка штампарија Ж. Радовановића
14. Миодраговић, Ј. (1887), „Дух наставе и васпитања у Србији“, *Просвећени иласник*, 5, стр. 168–173.
15. Миодраговић, Ј. (1897): *Припрема за рад у основној школи*, Просветни гласник, 5, стр. 330–336.
16. Миодраговић, Ј. (1890): *Др Јосиф Панчић као идејоі. Један љрилоі истјорији васџиџања у Срба, Лејоіџс Маџиџе срјске*, 164 (4), стр. 48–77.
17. Наставни планови и програми за грађанске и девојачке школе, (1899): *Просвећени иласник*, 12, стр. 677–686.
18. Поповић, Д. (1872): *Рад у школи (методика) за ученике учитељских школа и учитеље основних школа – џо Карлу Керу*, Београд: Државна штампарија
19. Поткоњак, Н. & Шимлеша, П. (ур.), (1989): *Педајоіџка енциклоједија 2*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
20. Предлог за нову уредбу о српским народним школама у Аустро-Угарској (1880): *Просвећени иласник*, 5, стр. 375.
21. Станишић, С (1894): *О училима*, Учитељ, 1, стр. 28–38.
22. Ђунковић, С. (1970): *Школџиво и џросвеџа у Србији у 19. веку*, Београд: Педагошки музеј

Summary

Sladana Andelković, Slavoljub Jovanović

TEACHING OF GEOGRAPHY IN ELEMENTARY SCHOOLS IN SERBIA IN THE XIX CENTURY

Key words: teaching, geography, elementary school, historical approach

Teaching of geography in elementary schools in Serbia in the XIX century is examined in the paper from the historical, pedagogical and methodological-didactic aspects. We believe that the study of this issue will contribute to the enrichment of historical and pedagogical-didactic knowledge of the teaching of geography as a forerunner of modern geography teaching in elementary school, as well as the clearing up of under-known facts from the history of the development of geography teaching in elementary school, but also the school and education in Serbia. The central issues of the paper are considered through a descriptive study of material from the primary and secondary sources and the theoretical analysis of the teaching problem: the representation of the subject of geography in the curricula, the goals and objectives of the subject, the organization of classes, tools, methods, textbooks, reports of the superintendent on the state of the geography teaching in elementary schools. Knowledge we obtained, we have tried to perceive in the context of the meanings they have for understanding and creating the modern conceptions of geography teaching in elementary school.